

Ангелина Даскалова, Боряна Велчева (София, България)

ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА РОДНИНСКА ТЕРМИНОЛОГИЯ

В нашите и редица чужди хранилища се пазят стотици български ръкописни книги, писани между X и XIX в. По страниците на тези древни пергаментни и хартиени паметници е скътано безценно езиково богатство. Те са отразили състоянието на българския език през отделните епохи на неговия развой, отразили са обществените отношения, духовната култура и историческата съдба на българите през вековете.

Една от най-малко проучените страни на езика на старите ръкописи е словното им богатство. Съществуващите речници на старобългарския език включват само лексиката на ограничен кръг паметници. Извън тях са останали интересни, а често пъти и неизвестни думи, свързани с бита и културата на народа. „Историята на словния имот на един език е тъкмо онзи дял на езиковата история, който стои най-близо до културната история и който най-вече може да подпомогне културната история.“¹

Голям интерес представят думите, означаващи роднински отношения. В исторически аспект тези думи са все още недостатъчно проучени. Старите български ръкописни книги са почти неизползуван досега източник за издирването на роднинската лексика в цялото ѝ богато разнообразие. Данните от ръкописите в съпоставка с техните съответствия в съвременните български говори хвърлят светлина върху промените в езика и социалните отношения, а в някои случаи помагат и за уточняването на диалектната принадлежност на писачите. Изучаването на роднинската терминология има важно значение както за българистиката и славистиката, така и за индоевропейското езикознание, тъй като роднинските названия в славянските езици крият многобройни стари езикови черти. Според О. Н. Трубачев „по древности своего первоначального оформления и длительности развития, а отсюда — по сложности многих моментов своей истории терминология родственных отношений занимает исключительное положение в основном словарном фонде. Так, в указанных отношениях ей, очевидно, уступают названия растений, злаков, деревьев, домашних животных, значительная часть названий предметов окружающей действительности и основная масса названий предметов хозяйственной деятельности. Даже такая, казалось бы, древняя группа, как названия частей человеческого тела, во многих своих деталях... восходит к обозначениям родства, рождения“².

Много от най-важните имена от българската роднинска терминология са засвидетелствувани още в класическите старобългарски паметници — най-ранните глаголически и кирилски ръкописи (IX—XI вв.), свързани с

¹ Ст. Младенов. История на българския език. С., 1979, с. 187—188.

² О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959, с. 17.

делото на Кирил и Методий и техните ученици. Това са думи като *отъць*,³ *матн*,⁴ *братрѣ* (и *братѣ*), *сестра*, *сынѣ*, *дѣци*, *вѣноукѣ*, *свекрѣ*, *свекрѣ* ('свекърва'), *мѣжѣ*, *жена*, *сѣпрѣжѣ*, *затѣ*, *женнѣхѣ*, *снѣха*, *невѣста*, *тетѣ* и др.⁵

Богати данни за българската роднинска терминология се откриват в паметници с различно съдържание: сборници със слова и жития, пролози, требници, текстове, съдържащи юридически, църковни и морално-етични правила. Във връзка със забраната на браковете по родство видовете роднински отношения са обяснени в много от старите книги. Различават се най-общо три вида: — по *кумство*, по *крѣвно родство* и по *брачно родство*: *трн прѣдѣлан сѣтъ о вѣзбраненнѣхѣ брацѣхѣ. прѣвин ѡт спителнаго крѣщенїа. вторїн ѡт сѣродства еже по плѣтїн. третн ѡт брачнаго сѣоуза сїн рѣч сѣатовѣ*.⁶ От друга страна, тези три вида имат свои подразделения. Така крѣвното родство, което в някои ръкописи е наречено родство „по естество“ (баща, майка, син, дѣщеря, брат, сестра, внук, леля, чичо, вуйчо, племенник и др.), бива по законно и по незаконно рождение: *Еже кѣст(ѣ)ствомъ оубѡ пакын раздѣляет се вѣ двѣ, вѣ еже сѣ бракомъ законнїнмѣ рожденнїнѣхѣ. н еже ѡт блѡуда выв'ше*.⁷ Извънбрачните деца биват, от своя страна, три вида в зависимост от трайността и явността на връзката между двамата родители — *естественѡ* (гр. φυσικός), *таимичищѣ* (гр. νόθος), и *тѣмникѣ* (гр. σιibtios): *аще оубѡ ѡт жены вѣкоупѣ живѡущее сѣ кынмѣ явлѣн'нѣ н вѣсегда выс(тѣ) отрѡче естѣвнѣ сѣн нменѡчет се. н нматѣ вѣторїн чннѣ еанко кѣ законномѣ. н прѣдпочнтакѣтъ се вѣ насѣдѣдїе, н ѡт вѣсходѣщїнѣхѣ, а не тѣк'мо соущїнѣхѣ ѡт стране. аще ан же явлѣнѣ оубѡ ес(тѣ). а не оубѡ н ѡт живѡущее сѣ мужемѣ жены, нменѡчет се тѣмнчнщѣ. аще ан же вѣсачѣскын ѡтнѡдѣ. не явлѣнѣ глѣтѣ се тѣмнннѣкѣ. якож(ѣ) рече ѡмнрѣ тѣм'ннка же родн м(а)тн. о нѣм же н мѣ слово нн єдннѡ*.⁸

Некрѣвното родство според старите книги се дели също на два вида — по „*близочество*“ (сватовство или брачно родство — тѣст, тѣща, свекър, свекърва, сѣпруг, сѣпруга, девер, зѣлва, балдѣза и пр.) и по „*положеніе*“. Към последното спадат роднинските връзки в резултат от осиновяване („*посиненіе*“) и побратимство („*братопвореніе*“).

Целта на настоящата статия е да изнесе нов материал за някои редки роднински названия, а също така да съобщи за някои неотбелязани в научната литература стари думи и форми.

³ За старата дума *отъць* и по-новата *баща* вж. например у Ст. Младенов, пос. съч., с. 188.

⁴ Най-ранният случай с форма *майка* се явява в една от приписките на Добрейшовото евангелие, среднобългарски паметник от XIII в.: *вѣхѣ до колн . . . тетрадѣ . . . манко мѡна* (Вж. К. Мирчев. От матн до *майка*. — Български език, VII, 1957, с. 264).

⁵ За произхода на тези думи вж. О. Н. Трубачев, пос. съч. и цитираната там литература.

⁶ Цитирано по ръкопис № 619 от Народната библиотека „Кирил и Методий“ (НБКМ) — Требник от XVI в., л. 126а.

⁷ Цитирано по ръкопис № 70 от Библиотеката на БАН, София — Номоканѡн (Синтагма) на Матей Властар от средата на XV в., л. 59б.

⁸ Ръкопис № 70 от библиотеката на БАН, София, л. 61а.

Самата дума *роднина* се явява сравнително късно в писмените паметници. В ранните старобългарски паметници най-често срещаните думи за 'роднина' са *жжика* и *блжжика*. Думите *съродънникъ*, *съродънница*, *съродънън* също са ранни, но зачестяват в книжнината след XIII в. Срв. *царскѣа же сѣродннкѣы ѡтвѣде* (Ман. хр., с. 23);⁹ *до лншенїае нмѣнїн, н домѡвѣ, чад, н сѣрдннкѣ стати* (Похв. сл. Евт., 57.1¹⁰); *что бѡ прѣсленїа горше н сѣрдннхъ разлженїа бѣднѣнше* (Похв. сл. Евт., 61.6); *любїаше же его црѣ не тѣчно ꙗко своего сѣродннка* (Бд. сб., с. 202¹¹); *да нмаат лекчннж дондѣеже снпце на зема снаетѣ, н дондѣеже є жнвот црѣа мн, нж н по смрѣтн црѣа мн . . . сѣродннкѣ црѣа мн* (Грамота на Иван Александър от 1347 г.¹²); *нлн ѡт братѣн н сѣродннкѣ црѣа мн* (Рилска грамота на Иван Шишман от 1378 г.¹³).

В български език се среща голям брой думи от корен -род- с значение 'роднина'. Срв. например у Найден Геров¹⁴ *род, рода, родица, сродник, роднина* и др. Например: *род рода не храни, тежко му кой го нема; . . . че си немам никаква родица, нити баща, нити мила майка* и под. Малко известна е българската дума *рождакъ* от същия корен. Думата е стара и може да се изведе от прославянска форма *rodjakъ.¹⁵ Многобройни примери с тази дума се откриват в ръкописи от XV—XVII в. Например: *н по смрѣтн нго прншедше рождацн нго . . . просетѣ что ѡт нманїа нго. да не дас(тѣ) сѣа нмѣ нн мала власа* (Номоканон от XV в., л. 50б¹⁶); *а прочїе рождакы малїе н велнкїе н блжнїе н даанїе не възбраняетѣ ѡт брака* (Требник от XVI в. л. 126б¹⁷); *о еже по плѣтн рождакохъ* (Требник от 1685 г., л. 135а).¹⁸ В Бдинския сборник от XIV в. откриваме и форма за женски или общ род *рождака*: *велма же ю любїаше црѣ н црѣнца, не тѣчно знѣ рождака бѣ, нѣ єлма н красна бѣше* (с. 202). Такава форма не е отбелязана в съществуващите речници.¹⁹

Употреба на съвременната дума *роднина* откриваме в книжнината от XVII в. насам. Любопитно е, че на *сродннкѣ* в дамаскини с архаичен език съответствува *роднина* в същите текстове, написани на новобългарски език. Срв:

аще лн разволнт' се аще лн дѣтн его оумрѣтѣ, нлн жена его нлн ннѣ ѡт сѣродннкѣ его (Дамаскин от XVII в., л. 16а).²⁰

⁹ Манасиева хроника от XIV в. — J. Bogdan, Cronica lui Manasses. București, 1922.

¹⁰ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971.

¹¹ Бдински сборник от XIV в. — F. Vyncke, Bdiniski Zbornik, An Old-Slavonic Menologium of Women Saints. Bruges, 1973.

¹² Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 593.

¹³ Пак там, с. 599.

¹⁴ Н. Геров. Речник на българският език.

¹⁵ Słownik prasłowiański. Pod red. Fr. Sławskiego, t. I, s. 89.

¹⁶ Ръкопис № 1117 от НБКМ.

¹⁷ Ръкопис № 619 от НБКМ.

¹⁸ Ръкопис № 972 от НБКМ.

¹⁹ Фр. Миклошич е отбелязал само форма *рождакъ* по три паметника от XVI и XVII в. Вж. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862—1865.

²⁰ Ръкопис № 685 от НБКМ.

ако н дѣцата мѣ оумрътъ, нан жената мѣ, нан дръгы нѣкой wt род-
нината мѣ. (Тих. дам. от XVII в., с. 48)²¹.

н не тѣчю оца своего н матеръ почитати. нъ н сѣродъники твоѣ н съсѣдъ
твои хъ ванжны хъ. (Дамаскин от XVII в., л. 226).

н не тѣко баща н майка да почиташъ. н постарѣатъ си братъ да почиташъ
нъ н роднината си си чкнѣ. н съсѣде твои да почиташъ (Тих. дам. от
XVII в., с. 49).

В приписки за дарения на л. 8 в Слещенския поменик от XVI—XVII в.
се срещат и двете думи — сѣродникъ и роднина.²²

В старите писмени паметници думата роднина се среща само в един-
ствено число с две значения: 1. Род, роднини; 2. Роднина, сродник. Срв.
неправедно повелѣ да погвѣтъ wt наша роднина три мъже (Тр. дам. от
XVII в., с. 279);²³ а сътнмѣ роднината мѣ постѣше се сам си на скрито
мѣсто (Тр. дам., с. 191). Такава употреба се среща и сега в български
говори. Срв. дали имаш голема роднина (Дебърско);²⁴ да не ти е род-
нина по воля (Софийско).

Една рядка дума за класическите старобългарски паметници, засвиде-
телствувана еднократно в Супрасълския сборник от XI в. е тетъка 'леля':
тетъка вонтъ са да не отървѣна бждѣтъ (Супр. 133. 11,²⁵ гр. 9εία).
Друг ранен пример със същата дума се среща в Ефремовската кормчая
книга, от XII в., руски препис от български ръкопис²⁶: тетъкы мачехы
младенъцемъ (Ефр. корм., с. 522). В по-късни ръкописи думата се открива
сравнително често. Срв. например в Лесновския пролог, писан от книжов-
ника Станислав в Кратово през 1330 г.²⁷: wt ннх же едина бѣше кмоу
тетка (л. 226); икоже оуць н анепсен. съчетахъ ше се, тетъць н анепсен.
нан два прѣва братоучеда, двѣма прѣвѣма братоучедама (Рък. № 70 от
БАН, л. 60а). Различават се също така термини голѣма тетъка и мала те-
тъка. Голѣма тетъка е обяснено с „дядова сестра“: голѣмоу во тетъкъ.
н голѣмога стрнца. рѣсѣ ше, дѣдовоу сестроу н братъ (рък. 70, л. 62а—62б).

Интересно е, че думата тетъка се среща и в паметници, за които се
предполага, че са писани в източнобългарски книжовни средища (например
Супрасълския сборник). Днес думата тетка (или тета) 'майчина сестра'
или 'майчина и бащина сестра' е характерна главно за западнобългарски
говори — Видинско, Софийско, Пернишко, Кюстендилско, Брезнишко, Ве-
лешко, Санданско, Благоевградско, Станкедимитровско, Банско, Разложко,

²¹ Е. И. Демина. Тихопроевский дамаскин. Т. 2. Исследование и текст. С., 1971.

²² Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 483.

²³ А. Иванова. Троянски дамаскин. Български паметник от XVII в. С., 1967.

²⁴ Диалектният материал в статията е взет от Архива за български диалектен речник при Института за български език при БАН и от Архива за идеографския диалектен речник при Катедрата по български език при СУ „Климент Охридски“.

²⁵ С. Северьянов. Супрасълская рукопись. Т. I, СПб, 1904.

²⁶ В. Н. Бенешевич. Дрезнеславянская кормчая, СПб, 1906—1907; срв. също Я. Н. Щапов. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв., М., 1978.

²⁷ Ръкопис № 83 (53) от библиотеката на Сръбската академия на науките. За езика на ръкописа вж. В. Ламански й. О славянских рукописях. — В: Записки Императорской академии наук. Т. VI, с. 108—121.

Чепинско, Банатския говор.²⁸ Най-ранният пример с думата *лѣля* откриваме в Манасиевата хроника от XIV в.: *оуцѣдѣри же отроковциѣ лелѣ плачациѣ сѣ, о сестринѣхъ си дѣщери* (с. 101). Ще посочим една употреба на думата и в ръкопис от XVI в.: *а нже ѿт странѣ десныхъ и левыхъ сѣтъ братѣ и сестра. оуника и лелѣя сестренѣ и сестренка. анефен и анефѣа братанькѣ и братанка оубо стрнка съ анефѣемѣ братовѣмъ снномѣ струѣва дѣщи съ братанкомъ*²⁹ (Ръкопис № 619 от НБКМ, л. 126б).

Ст. Младенов е включил в своя етимологичен речник на българския език³⁰ думата *свестка* 'сестра на съпругата' (турско *балдъза*). Той я извежда от предполагаема старобългарска дума *свъсть. О. Н. Трубаčov също приема съществуването на старинна форма *свъсть за българско *свестка*, руско *свесть*, *свестья*, сръбско и хърватско *сваст*, полско *świeść* чеш. *svěst'*.³¹ В отделна статия, посветена на думата *свестка* и нейния произход, Ст. Младенов предлага друга етимология, като извежда съвременната западнобългарска дума *свестка* от старобългарско *свѣсть* + *к*, (като *воль* + *к*, *гъсь* + *ка* и под).³² В речника на Найден Геров думата *свестка* е представена правописно като *свѣстка*. В посочената статия Ст. Младенов предлага да се приеме облик *святка* („св'астка“) със старинен ятов изговор и думата да замести турцизма *балдъза*, тъй като „Геровото писане с *ѣ* не е никаква етимологическа прекаленост“³³.

В подкрепа на мнението за съществуването на старинна форма *свѣсть* идва един пример от ръкопис № 15 от Ватиканската апостолическа библиотека.³⁴ Ръкописът представя сборник от XV в. и е определен като паметник с „редакция южноруска със следи от българска основа“³⁵. На лл. 429—434 в сборника са включени „*Заповеди на светите оци*“, в езика на които преобладават български езикови особености. На л. 434а се открива думата *свѣсть*: *аще съ тещю (сѣгрѣшнѣтъ) лѣтъ .Д. такожде и съ свѣстю и поклонѣнѣмъ ѣс.* Доказателства, че думата не е възникнала на руска почва, трябва да се търсят в български ръкописи със същия текст от XIV—XV в. И наистина в Номоканон от XV в. (ръкопис № 1117 от НБКМ) откриваме същата дума: *аще кто съ коумницею сѣгрѣшнѣтъ... аще ли съ тѣща ѣго, или съ свѣстѣа ѣго, лѣтъ .Г. поклонѣнѣмъ ѣс* (л. 55а). В писмени паметници обаче се открива и предполагаемата форма *свъсть, срв.: *Кон'стантѣн' во нѣкто...*

²⁸ За разпространението на *тетка*, *тета* и *леля* в българските говори вж. също Д. Московска и Л. Радева. Етнографско значение на българските роднински названия. — В: Първи конгрес на българското историческо дружество 27—30 януари, 1970 г., т. II. С., 1972, с. 243—247.

²⁹ Думите *оуецъ*, *оуника* 'вуйчо', *оурици*, *оурица*, *оуника* 'чичо', *анепсен*, *анепсел* (гр.) 'братовчед, братовчедка' или 'племенник, племенница', *братанькѣ*, *братанька*, *сестринѣ*, *сестринька* и др. ще бъдат предмет на проучване в друга наша статия.

³⁰ Ст. Младенов. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. С., 1941.

³¹ О. Н. Трубаčov, пос. съч., с. 140.

³² Ст. Младенов. Българската дума за „балдъза“. — Родна реч, год. IX, кн. 2, 1935, с. 65—67.

³³ Пак там, с. 67.

³⁴ Cod. Vat. Borg. Illirico 15.

³⁵ А. Джурова, Б. Димитров. Славянски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и секретния архив на Ватикана (IX—XVI век). С., 1978, с. 13, табл. XXXI и XXXII.

поет въ въторое соужительство, Федорову свѣсть Нринюу (Ръкопис № 70 от БАН, Синтама на Матей Властар от XV в.). Наличието на двете форми свѣсть и свѣсть поставя за разрешаване допълнителни въпроси пред етимолозите.

В по-късни ръкописи (от XVI и XVII в.), съдържащи „Заповеди на светите отци“, в цитирания пасаж намираме думата „сватя“: съ сватѣю (Ръкопис № 619 от НБКМ, л. 122а; Ръкопис № 972 от НБКМ, л. 132а); съ сватею (Ръкопис № 621 от НБКМ, л. 276б). Днес дума *свеска* 'сестра на съпругата' се среща в югозападни български говори. Записана е от Битолско, Ресен, Прилеп, Охрид, Струга, Кукуш и др. В късен ръкопис, Номоканон от 1865 г., писан в Разложко,³⁶ намираме в този пасаж турската дума *балдъза*: съ женнѣж сестрѣж [съ вѣжгѣжжѣж (sic) сн] (л. 326).

Вероятно проучването на по-голям кръг ръкописи ще даде нови данни за битуването на старата славянска дума свѣсть, свѣстька в българските народни говори. Може да се предполага, че тази дума е била широко разпространена и впоследствие изместена на една широка територия от турската заемка *балдъза*.

Богат материал дават старите ръкописни книги за думите означаващи *годеник, годеница; младоженник, младоженка; съпруг, съпруга*. Различните фази, през които минават юношата и девойката при своето възмъжаване са определени у Йоан Екзарх: юноша — обѣщаньникъ — зать — мъжь — отьць / дѣва — обѣщанаѣа — невѣста — жена — мати: вѣдн юноша желла женитвы. прѣвое вадетъ обѣщаньникъ, таче зать, таче мъжь, ти ѣко роднтъ, тогда глаголемъ юмоу отьць . . . тако же н мати, прѣвое дѣва, таче обѣщанаѣа, таче невѣста, таче жена. Роднтъ, носнтъ плодъ, ти аще тако не нздетъ, то матерѣж не можетъ са зѣвати (Шест. 192а—193а).³⁷

На редките и стари думи обѣщаньникъ и обѣщанаѣа³⁸ в много среднобългарски по език ръкописи съответствуват *обръчънникъ* и *обръчънница* 'годеник' и 'годеница'. Например: *прннѣждаетъ мъжа обрѣчнѣцѣ своѣ н женѣ прѣвѣжѣ втложити н прнпращи са Зон Багровнороднѣн* (Ман. хр., с. 203); *повѣждъ ми, Евпрадіе, кого любнши паче нас, нас ли нан вбручнника* (Бд. сб., с. 207); *ѣекла, вбручнница моя, почтѣ тако свднши долѣу зрѣши* (Бд. сб., с. 75); *н ѣиснѣфа обрѣчнника въздѣнже* (Евт., Конст. и Елена, с. 133);³⁹ *аще кто съ обрѣченнцѣю своею смѣснт се прѣжде венчанѣа* (Номоканон от XVII в.,⁴⁰ л. 276).

³⁶ Ръкопис № 1119 от НБКМ: Чин исповѣданѣа н снчѣа номоканон спорядъ содержанѣето, во великѣа тревникъ, преведѣн на общій българскій ѣзыкъ по общото правописанѣе вт Хадѣжн Мнѣханѣ П. Фнанповѣ.

³⁷ R. Aitzetmüller. Das Hexaemeron des Exarchen Johannes. V. Graz, 1968.

³⁸ В Пространното житие на Константин-Кирил Философ се среща дума *обрѣчънница*, която се превежда обикновено с *другарка*. Вж. Slovník jazyka staroslověnského, 26. Praha, 1974.

³⁹ Патриарх Евтимий. Слово за Константин и Елена. Вж. E. Kałuzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthimius (1375—1393). Wien, 1901.

⁴⁰ Ръкопис № 296 от НБКМ.

Наред със съпръжъ и съпръжа в редица стари ръкописи намираме съпръжыннъ и съпръжыннца. Най-много примери се срещат в паметници от XIV—XVI в.: н прѣддаетъ врагѣмъ, ѿ горе, съпръжыннка сн, яко сам-фона даагда оубѣнтъвнаа (Ман. хр., с. 195—196); нрннж съпръжыннцж свож н сына сн рождѣнаго (Ман. хр., с. 152); съпръжыннице възделѣннаа, вѣсн ан мжжъскый нскоуеъ? (Евт. Фил., с. 82);⁴⁸ блаженнаа Нрнна, съпръжыннка коупно н отроковнцж оставашн, въ нетѣнныа прѣнды шентѣан (Евт. Фил. с. 80); прѣвѣываше прочее вгалавены сы мужъ съ супружынницею въ домоу своемъ (Житие на Никола Софийски от Матей Граматик, л. 74а);⁴⁹ съ съпръжынцом н съ сноуы (Приписка към евангелие от 1571 г.);⁵⁰ сѣа проскомодна приложн кнрѣ Нано сынъ поповъ Ннколов н матна егова Драгана н сопружыннца егвѣа Недо (Приписка към печатен синодик от XVIII в. в библиотеката на Троянския манастир).

В някои стари писмени паметници са засвидетелствувани и думите съложыннъ, съложыннца в значение на 'съпруг' и 'съпруга',⁵¹ а също съжнтель, съжнтельннъ и съжнтельннца. Например нмаше же съжнтельннцоу злонравноу н любовѣнцоу (Пролог от 1554 г., л. 176).⁵²

Голямо разнообразие от думи за 'съпруг' и 'съпруга' има в споменатия сборник на поп Пунчо от 1796 г.: жена, мужъ; супружыннъ, супружыннца; стопаннн, стопаннца. Ето някои примери от ръкописа: ја рекоухъ на женѣ твою да се чува (л. 54б); н в едннъ день мжжъ носенъ направн зѣфеть гощенѣе прнзова сн комъ шѣн н сродннцн (л. 237а); раззмей еансавето супружыннице моа (л. 53б); н сваки дѣ двмаше своемъ стопаннннъ: да ходн в цркви (л. 80); въ едно време нмаше еднн члвекъ . . . н водеше стопанннцъ хрстнанку (л. 80а). За това, че стопаннца в езика на сборника е наистина синоним на жена и супружыннца, съдим и от съпоставката на едни и същи по текст пасажи в Поппунчовия сборник и в други сборници от XVII и XVIII в. Например нмаше онъ стопанннцъ нме й беше сара . . . поче аврамъ да любн ровннноту а сара негову стопанннцъ като малко ненавѣдн зацо нема деца (Поппунчов сб., л. 19б—20а); Авраамъ онзы гостолубннй, дете го чюем на писанѣе нмаше женѣ, сара нмето й бѣ . . . (Тр. дам., с. 160). За 'наскоро омъжена жена, млада съпруга' в Поппунчовия сборник се употребява думата невѣста: а онъ рече ровнннцъ мн е доведохъ ю да ти слвгѣва, млада невѣста млзчеше н слвгѣваше (л. 236а); ја сн нмамъ женѣ

⁴⁸ Патриарх Евтимий. Житие на света Филотея. Вж. пак там.

⁴⁹ Ръкопис № 1521 от Църковния историко-археологически музей, София. Вж. П. А. Сырку. Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. Житие светого Николая Нового Софийскаго по единственной рукописи XVI в. СПб, 1901.

⁵⁰ Към ръкопис № 862 от НБКМ.

⁵¹ Вж. F. G. Miklošič, пос. съч.; И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, т. II, СПб, 1895. Думите се считат за калка от гр. βιωτης, βιωτης. Вж. О. Н. Трубачев, пос. съч., с. 110. Все пак трябва да се има пред вид и думата от същия корен *зложник* ('сватбарин' със специални функции), които се срещат в много български говори.

⁵² Ръкопис № 1041 от НБКМ. Срв. също F. G. Miklošič, пос. съч.

Н да не речеши че н тебе нмамъ за женѣ нело да речеши че си ровни кѣа.
когн чѣ невеста такава двѣма на голема жал'ва доиде (л. 236б).⁵³

Към лексиката, свързана с брачните родственни отношения⁵⁴ спадат и названията за 'омъжена жена'. Те също представят интерес със своето разнообразие в старите периоди от развоја на българския език. Най-често в старите паметници за 'омъжена жена' намираме *мѣжата жена* и *мѣжатица*. Най-ранните примери са от преписи на произведения, възникнали в България не по-късно от X в.: съ *мужатницю отнюудѣ не посвѣдн. н не повесвѣдѣн съ нею въ вниѣ. еда како оуклонитѣ са дша твоѣа на ню. н дхъмъ свонмъ поплъзнешѣ са въ пагоубоу зълѣ* (Изборник от 1076 г.,⁵⁵ л. 175б); *аще бо вдовнцамъ повелѣно естъ посагатн, колмн паче мужатницам не повелѣно естъ разлучатн са* (Презвитер Козма 62.3—4).⁵⁶ Ранни примери с названието *мѣжата жена* се откриват в *Слепченския апостол*,⁵⁷ Григоровичевия паримейник⁵⁸ и др. Например *мѣжата бо жена: жнѣ ѣ мѣжн прѣдзана естъ закономъ* (Слепч. ап., Рим. VII. 2; с. 20). Особено чести са примерите в ръкописи, съдържащи текстове от номоканона. Срв. например в цитирания по-горе Номоканон от XV в. (№ 1117 от НБКМ): *аще жена мѣжата. нли чрънонзѣца. нли двѣца . . .* (л. 33б); *аще мѣжата жена искръннѣ. да поклет са лѣт ѣ.* (л. 54б).

Думата *мѣжатица* е жива и днес в български език. Среща се в много народни говори — записана е от Софийско, Ломско, Банско, от Странджа, от Бунархисарско и др. Някои от случанте са отбелязани в народни песни и пословици, срв. *Заплакала мѣжатица пред сиротица*⁵⁹ (Софийско); *Аку не мож мома да намериши (я ли мома, я ли на довица), я ли негде млада мѣжатица* (Връбница, Софийско). От Тетевенско е записана форма *можѣтница: женѣ ште си зѣма, женѣ можѣтница. Мѣжатица* се среща и в творчеството на Т. Г. Влайков. В езика на Ив. Вазов пък намираме словообразователния вариант *мѣжовница*.⁶⁰ За 'омъжена жена'

⁵³ За произхода и семантичния развој на думата *невѣста* вж. О. Н. Трубачев, пос. съч., с. 90—95. Промените в значението на старобългарската дума *невѣста* (гр. νύμφη) заслужават отделно проучване — по материал от писмените паметници и днешни западнобългарски и родопски говори и в съпоставка с употребата на *булка* в източнобългарски говори. Ранен пример с *булка* сме записали от приписка към Обретеновия сборник, писан в с. Цръклево, Русенско през 1780 г.: *Да се знан чн са ѡженн а булка чн ддржа мѣжъ си ѣ днѣ.* (Вж. М. Стоянов, Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. III. С., 1964, с. 375). Срв. М. Младенов. Две лексикални изоглоси в български език. I. *Булка/невѣста* Revue Slavistique, vol. XXXII, I, p. 39—47.

⁵⁴ Срв. у О. Н. Трубачев „термини свойственного родства“ — пос. съч. с. 88—148.

⁵⁵ В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов. Изборник 1076 года. М., 1965.

⁵⁶ Срв. също Slovník jazyka staroslověnského, 26, 1969.

⁵⁷ Г. А. Ильинский. Слепченский апостол XII века. М., 1912.

⁵⁸ Ръкопис Григ. 2, № 1685 от Държавната библиотека „В. И. Ленин“, Москва.

⁵⁹ *Сиротица* в значението 'довица' сме записали и от сборника на поп Пунчо: *н леше като никон на внише нсѣрленъ . . . а жена негова станѣла сиротница н ходеше ѡт хнжѣ до хнжѣ та просеше хлѣбъ* (л. 12а); *едно време нмаше петъ женн сиротницн. посвѣде ходѣхъ та работѣхъ жен' ска работа* (л. 77б).

⁶⁰ Ст. Илчев, А. Иванова, Анг. Димова, М. Павлова. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С., 1974.

'жена с жив мъж' у Н. Геров са посочени думите *мъжѣтница* и *мъжѣвница*: *Не може да се поплаче вдовица от мъжѣтница.*

Една любопитна употреба на *сѣдружнѣ* в значение 'женен' или 'омъжена' сме отбелязали от Слово за пророк Илия, за чиито автор се смята Григорий Цамблак: *коланкоу бѣдоу нанесохъ члкомъ. не токмо богатым н сѣдружнымъ, но н самымъ вдовамъ оубогымъ беспромысленымъ. вбнднымъ. аже н въ вбнства н говзованѣа времеѣ, днвныа многажды лншаютъ сѣ пнща.*⁶¹

От същия корен *-друг-* е една образувана дума с честа употреба в старата българска книжнина — *пѣдружнѣ* със значение 'съпруг', 'съпруга' и 'съпружество'. Думата *пѣдружнѣ* може да се проследи в писмени паметници от XI до XIX в. Два ранини случая се срещат още в Супрасълския сборник — в значение на 'съпруга' (гр. *υαμετή*) и в значение на 'съпружество' (гр. *συζυγία*): *съ во ѿвснфъ братна ч'ьствномъ бракомъ женнвъ сѣ прѣждѣ. н роднвъ сынъ страда пѣдружнѣ* (246.16); *н мнѣвъ вѣдѣтъ страдаѣти пѣдружнѣ н вола своѣа* (237.1). Думата е характерна за лексиката на Йоан Екзарх, Презвитер Козма, среща се в Изборника от 1076 г. и др. Например: *мѣмѣтъ же н гурьлнцѣ, іако пѣдружнѣ* (гр. *ὀμβζυξ*) *нн оумѣретъ, тако къ нпомоу припразѣти пѣдружнѣ* (гр. *κοινωνία*), *нъ прѣвѣватн тако, нного не поемѣлѣцн нъ помѣнѣтн прѣвын сѣпржгъ* (гр. *συζευχθέντος*) Шест. л. 190а). Думата *пѣдружнѣ* е употребена няколко пъти в Пространното житие на Константин-Кирил Философ със значение 'съпруга'. Например *нзѣерн сѣвъ ѿт ннхъ, юже хоцешн пѣдружнѣ н на пѣмоцн сѣврѣсть сѣвъ* (с. 89).⁶²

Думата се открива и в Бдинския сборник от XIV в., чиито език се характеризира с много народни черти. Срв. *свекръ нарнцашѣ ю снѣхоу, а юнота пѣдружнѣ* (с. 144); *вндѣвъ же панфотъ дѣло монастѣра того, н ходѣше тѣ н пѣдружнѣ его на бл(аго)с(ло)веннѣ къ нгоуменю* (с. 139).

Интересно е, че след XIV в. думата *пѣдружнѣ* се открива главно в приписки. В надпис към Земенските стенописи четем: *пѣдружнѣ его доѣа н чѣдн нмѣ*. Приписка, гравирана върху подвързийната корица на Кремиковското четвроевангелие от XV в., гласи: *прннмн гн моленнѣ раба своѣо крагуга н пѣдружнѣ его*. В бележки от XVII и XVIII в., вписани по страниците на Боянския поменик от XVI в.⁶³, думата също се среща. Например село *лозѣнь до(л)нн марко н пѣдружѣ славка* (с. 64). Откриваме я и в известната приписка към Протопопинския дамаскин от XVII в.: *да се знаѣ како копнѣа ѿт поп гѣургѣа сѣ дамаскынъ село ѿт протопопннцн . . . пнса маѣа н пѣдружѣ . . . пнса ѣевдѣра ѿца дончо н матн вѣлко, гана н пѣдружѣ*.⁶⁴

⁶¹ Цитираме по преписа на словото в ръкопис Ф 199, № 31 в Държ. библиотека „В. И. Ленин“, Москва. Вж. Г. Данчев. Неизвестен сборник на дядо Андрей с Цамблакови съчинения. — Литературна мисъл, 1977, кн. 4, с. 103—108.

⁶² Цитираме по Б. Ангелов, Хр. Кодов. Климент Охридски. Събрани съчинения, т. III. С., 1973.

⁶³ М. Станчева, Ст. Станчев. Боянският поменик. С., 1963.

⁶⁴ Ръкопис № 708 от НБКМ. Вж. Б. Цонев. Опис на ръкописите в Софийската народна библиотека, т. II, С., 1923, с. 343.

В житието на Никола Софийски от Матей Граматик е употребена дума *подругъ* със значение 'съпруга, другарка': *Доволна же лѣта прѣбывъ(тъ) въ домоу своемъ съ подругомъ своимъ* (л. 75а); *въ единому оубо отъ ноци оутрѣниѣваеть оутанѣ се въсехъ. нъ н самомоу подругоу своему никакже нзыавнѣ* (л. 75б).⁶⁵

Разнообразието от роднински названия в съвременните български говори⁶⁶ може да се проучи добре само ако се проследи неговата история.

С настоящата статия бихме искали да сложим начало на пълно проучване на историята на българската роднинска лексика по данни от писмени паметници, отразяващи различните етапи от развоя на българския език.

⁶⁵ По-подробно за думата *подружнѣ* вж. А. Даскалова. Думата *подружнѣ* в историята на българския език. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1979, с. 125—130.

⁶⁶ Срв. Ив. Георгиева, Д. Московва, Л. Радева. Терминологична система на кръвно родство у българите. — Известия на Етнографския институт и музей, кн. XIV, 1972, с. 159—174; Ив. Георгиева, Д. Московва. Система на родството в Средните Родопи. — В: Родопски сборник, т. IV, С., 1976, с. 79—115.